

**A 10-11. századi fülesgombok tipokronológiája Hajdú-Bihar
megye és Rétköz területén**
Újabb adatok a honfoglalás kori viselet kérdéséhez

Jelige: Violinkulcs

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés.....	2
II. A fülesgombok technikai kivitele, formai variánsai általában, s előfordulásuk Hajdú-Bihar megye és Rétköz 10-11. századi sírjaiban	3
III. A fülesgombok díszítésmódja, különleges darabok	9
IV. A fülesgombok eloszlása nem és életkor szerint a 10–11. századi temetőkben	13
V. Kronológiai konklúziók és a fülesgombok előfordulása a különböző társadalmi rétegeknél	16
VI. A fülesgombok viseletben betöltött szerepe, a ruhák különböző gombolási módja.....	22
Felhasznált irodalom	32

I. Bevezetés

A 10–11. század során a viselet fontos elemét töltötték be a fülesgombok,¹ melyek a magyar köznépi temetők gyakori sírleletei közé tartoznak, ezenfelül a rangos temetkezésekben is megjelennek, s jellegzetes keleti eredetűeknek tarthatóak.² Azonban ezen apró tárgyakra a szakirodalom igen csekély figyelmet szentelt, az elemzések során inkább a nemesfémből készült – díszítő funkciót betöltő – ruhadíszek, veretek kerültek előtérbe.

Dolgozatom első részében Hajdú-Bihar megye³ és Rétköz⁴ területén előkerült 10–11. századi temetők sírjaiból előkerült fülesgombokat mutatom be [1. térkép]. Részletesen kitérek technikai kivitelükre és formai variánsaikra, s azok számbeli megjelenésére az általam vizsgált területen. Egy külön fejezetben tárgyalom a fülesgombok díszítési módjait, továbbá elemzem, hogy a vizsgált tárgytípus eltérő változatai, hogyan fordulnak elő a különböző nemű és korban lévő egyének öltözkén. Az első tematikus egység zárásaként beszámolok a formai variációik időbeli megjelenéséről, elterjedéséről a 10–11. századi temetőkben – a vizsgált területen –, illetve a különböző társadalmi rétegeknél való előfordulásukról.

A dolgozat második nagyobb egysége a fülesgombok viseletben betöltött szerepét mutatja be. Ezen fejezetben nem csak Hajdú-Bihar megye és Rétköz temetőit használtam fel, hanem a Kárpát-medence különböző területein előkerült, fülesgombokat tartalmazó 10. századi temetkezéseit.

¹ A szakirodalom magát a szót egybe és külön is írja. Véleményem szerint nem jelzőként használatos, hanem a típus megnevezése; a továbbiakban így használom a kifejezést, egybeírva.

² A bronzból öntött, tömör gombok a Kijevi Oroszország területén is megtalálhatóak, főleg az ún. druzsina sírokban, Kijev, Csernyigov környékén. Az üregesen öntött fülesgombok eredetére a szakirodalom nem tér ki, így további kutatást igényel a téma. (MESTERHÁZY 2000, 211.)

³ Az ország keleti szélén 6212 km²-t foglal el, területén több középtáj található. Keleten, a Nyírség déli részének homokbuckái teszik változatossá a tájat. Délen, délkeleten a Sebes-Körös határolja, a Hortobágy és a Berettyó, s ezek mellékfolyói alakították a területet. A Nyírségtől nyugatra a megye közepén észak-déli irányban húzódik a Hajdúság, amelynek a magasabban fekvő kistáját Hajdúhátnak nevezzük. (M. NEPPER–RÉVÉSZ 1990, 19.; M. NEPPER 1994, 152.; M. NEPPER 2002, 17.)

⁴ Rétköz, a Felső-Tisza vidék 560 km²-es kistája, a Zempléni-hegység és a Nyírség között megbúvó, egykor vizes, mocsaras láp. A Tisza ősi árterének bal parti része, a jobb partján – Rétközhöz minden tekintetben hasonló – Bodroghöz fekszik. (ISTVÁNOVITS 2003, 245.)

II. A fülesgombok technikai kivitele, formai variánsai általában, s előfordulásuk Hajdú-Bihar megye és Rétköz 10–11. századi sírjaiban

A fülesgombok anyaga majdnem minden esetben bronz, s az aranyozott ezüst példányok elenyésző számban jelennek meg a temetkezésekben.

A fülesgombok technikai kivitelük szerint két nagy csoportra oszthatóak: lehetnek két félből öntöttek, üregesek, melyek függőlegesen, ritka esetben vízszintesen illeszkednek egymáshoz,⁵ a falaik vékony öntésűek.⁶ A sírokban sok esetben a gombok már külön váltak, esetleg már csak egy üreges félgomb került elő. Ez esetben a másik fél elkorrodálódott, vagy az ásatás során kis méretéből adódóan nem került napvilágra, de az is elképzelhető, hogy a sírba már csak a gomb egyik fele került. A másik technikai kivitelük, amikor tömören, egybeöntve készítik el a fülesgombokat.⁷ Mindkét kialakításnál a füllel együtt öntik a gomb testét.⁸ Készítésükhöz egyszerű agyagformát használhattak,⁹ de elképzelhető, hogy a tömören öntött fülesgombok esetében viaszveszejtési eljárást alkalmaztak. Azonban utóbbi két megállapítás konkrét bizonyítékok hiányában egyelőre csak feltételezés marad.

A Déri Múzeum régészeti bázisán megtekintve az általam vizsgálandó anyagot feltűnő volt, hogy egyes félgombok belsejében észlelhető kitöltő anyagmaradvány. Ennek az anyagnak a pontosabb meghatározására archeometriai vizsgálatokat kezdeményeztünk.¹⁰ A kiválasztott fülesgombok a Sárrétudvari-hízóföldi temető 53. temetkezésében kerültek elő. Az archeometriai vizsgálatok során roncsolásmentes analitikai méréseket végeztünk elektronmikroszondával (JEOL Superprobe 733) az MTA CsFK Földtani és Geokémiai Intézetben.¹¹ A vizsgálat során 3 félgombot és egy ép, két félből összeillesztett példányt elemeztünk.¹²

Az ép fülesgomb [1a. kép] felületén mért adatok eredményeként megállapítható, hogy alapanyaga réz, kis mennyiségű ónnal; a tárgy ónbronzt. [1b. kép]. A két füles félgomb

⁵ A gömb alakúak esetén fordult elő, hogy vízszintesen illeszkednek a felek – azoknál is ritka esetben –, a többi típusnál függőlegesen.

⁶ SZŐKE 1962, 79.; MESTERHÁZY 2000, 211.

⁷ SZŐKE 1962, 79.

⁸ Mesterházy 2000, 211.

⁹ Sipos Enikő (MNM) szíves szóbeli közlése alapján.

¹⁰ A fülesgombokat a Déri Múzeum régészeti bázisáról, Dr. Dani János bocsájtotta rendelkezésemre.

¹¹ Kvantitatív adatokat nem adunk meg, mivel jelenleg még nem készültek polírozott csiszolatok, amelyek szükségesek a pontos méréshez. A spektrumokból látható mennyiségi arányok a kutatás jelenlegi szakaszában elegendő információt adnak az első következtetések levonásához.

¹² A méréseket Szabó Máté, annak értékelését Tóth Mária végezte el (MTA CsFK Földtani és Geokémiai Intézet).

illesztésénél kimutatható kimagasló öntartalom arra utal, hogy a két félgombot lágyforrasztással állították össze [2a.–2b.–3. kép]. Ezt az állítást alátámasztja a „B” jelű *füles félgomb* is [4. kép], mely csaknem teljesen „kitöltött”, s a fültöredéket és a peremet, valamint a belső részt is részben szürke réteg fedi [5a.–5b. kép].¹³ Ez a réteg anyagában jellemzően más minőséget jelez, nem korróziós termék: lágyforrasztási maradékként azonosítható, amivel a két tömör félgömböt összeillesztették.

A „C” jelű *félgomb* melyet megmértünk, szintén csaknem teljesen „kitöltött” [7. kép]. Kissé lecsiszoltuk, így szintbe hozva a peremet és a belső részeket. Ez esetben is vizsgáltuk a perem, a fül és a belső rész üde felületét – mely nagyon hasonló a „B” jelű minta fémrészekén mért spektrumaihoz –, illetve a mélyebb részek korrodált, illetve a korróziós kéreg alól kibukkanó fém részeit [8a.–8b.–9. kép]. Ennek alapján a gomb anyaga ón-, ólombronz.

A belső helyeken mért „ólomdúsulás” tipikus inhomogenitás: a spektrumok alapján az ónbronzban az ólom foltokban helyezkedik el, mely az üde fémrészekben is megfigyelhető. Azokon a részekén ahol a bronz jobban korrodálódott, relatív dúsulás következhet be a fémrészek ólom tartalmában. Tehát a tiszta fémrészek mérései alapján nem beszélünk külön peremről és kitöltésről, hanem tömör félgömbről van szó.

Az „A” jelű *félgombon* [10. kép] szintén megfigyelhető a fültöredék és a perem egy részén a szürke réteg – tehát a lágyforrasztásra utaló jel –, a kissé mélyebben található „kitöltés” felszíne korrózióval fedett, ami alól kibukkannak a nem korrodált üde fémrészek [11a.–11b. kép]. Ezek energiadisziperzív spektruma nagyon hasonló a „B” és „C” jelű minták fémrészein mért spektrumaihoz az ólomtartalom csökkenésétől, illetve a Zn megjelenésétől eltekintve [12. kép].

Összefoglalóan az a feltételezés, miszerint egy harmadik technikai kivittel is számolni kell – azaz, hogy a tömören öntött egész- és üregesen öntött, két félből összeillesztett példányok mellett, tömören öntött félgombokat is készítettek, majd illesztettek össze –, ezen vizsgálatok alapján alátámasztottak. Továbbá az is új eredmény, hogy a félgombok összeillesztése lágyforrasztással történt, azonban, hogy a ténylegesen üregesen öntött félgombok összeillesztése is így történt, nem igazolt, csupán az általunk vizsgált ép és 3 félgombon bizonyított.

A szakirodalom a fülegombok formai variánsaira vonatkozó egységes nevezéktant még nem alakított ki. Olvashatunk gömb-, félgömb-, lencse-, gomba-, körte-, csepp, ovális és

¹³ Mellette korrózióval fedett részek, ez alól kibukkanó üde fémrészek [6. kép]

ritkán kúp alakú fülesgombokról. Ezeknek a formáknak a megvizsgálása után törekedtem a részletes tipologizálást elvégezni.

A *gömb alakú fülesgomboknál* előfordul, hogy a szakirodalom megkülönböztet lapított gömb alakú gombot, de a legtöbb esetben az enyhén- és erősen lapított gömbformát is egységesen gömb alakúnak nevezi. Úgy véltem, hogy célszerű ezeket megkülönböztetni, hisz öntési technikájukban is különbözőek; a sima gömb alakúak általában üregesen, két félből öntöttek, míg az enyhén- és erősen lapított típusúak tömören öntöttek [13. kép].

Ismeretes a *félgömb alakú változat* is, azonban számbeli megjelenésük semmiképp sem kötődik a gömb típusokhoz, ritkán gombolta őseink viseletét, s minden esetben tömören öntöttek [14. kép].

A legtöbb esetben a gomba és a lencse alakú fülesgomb kifejezés alatt ugyanazt a formát értik, az általam kialakított rendszerben a *gomba alakú* kifejezést használom, melyen belül lapított típust is elkülönítettem. Ennek a típusnak a kialakítása minden esetben tömören öntött.¹⁴ [15. kép].

A *körte alakú fülesgomb* [16. kép] megnevezés az, melyet nem túl következetesen használ a szakirodalom, többször a *csepp*- [17. kép] vagy *ovális formát*¹⁵ [18. kép] is körte alakúnak határozzák meg. A kis félgömbben végződők, esetleg melyek bikónikus formájúak s erősen hasasodóak, azokat a formai variánsokat soroltam a körte alakú gombokhoz, tehát 3 variációt különböztettem meg a körte formán belül. Technikai kivitelük szerint – a gömb típusokhoz hasonlóan – üreges és tömören öntött kialakításúak is lehetnek.

A *kúp formájú fülesgomboknak* két típusa képviseltette magát a vizsgált területen. Az egyik a „sima” kúp alakú, a másik az általam tagolt testűnek nevezett forma, s mindkét típus tömören öntött [19. kép].

Hajdú-Bihar megyében három nagy sírszámú, hitelesen feltárt temetőben került elő több olyan temetkezés, ahol az elhunytak ruháit fülesgombok kapcsolták. Ezek közül két temető a 10. század elejétől a 11. század végéig használatos volt, mely Hajdúszoboszló-Árkoshalom¹⁶ [1. táblázat] és a Püspökladány-Eperjesvölgy [2. táblázat]. A harmadik temető

¹⁴ A továbbiakban az öntési módját nem jelölöm ezen okból.

¹⁵ Az általam kialakított tipológiában két külön típust képviselnek. A csepp alakú „hasasodóbb” mint az ovális, utóbbi „tojásdás” formájú. Az ovális típus kialakítása üreges, két félből öntött, a csepp alakú egy esetben (Sárrétudvari-Hízó föld 221. sír) volt tömören öntött, a többi üreges kialakítású.

¹⁶ Hajdúszoboszló-Árkoshalom nem tartható teljesen feltártnak, azonban a többi temető igen, mely Sárrétudvari-Hízó föld, Püspökladány-Eperjesvölgy és Ibrány-Esbó-halom. Dolgozatom során statisztikai adatokat ebből a négy, nagy sírszámú temetőből sorakoztatok. A többi általam vizsgált temető igen töredékes, így azokban az esetekben a fülesgombok jellemzőire, viseleti helyzetére fektetem a hangsúlyt; azonban a függelékben elhelyezett táblázatokban, ebben a témában is megjelennek az adatok.

Sárrétudvari-Hízóföld [3. táblázat], amit a 10. század első harmadában nyitottak, s a 970-es évekig használtak,¹⁷ tehát 11. századi leletanyagról ebben az esetben nem beszélhetünk.

Rétköz területén az egyetlen teljesen feltárt, nagy sírszámú temető Ibrány-Esbó-halom [5. táblázat], ahová a 10–11. század folyamán temetkeztek, hasonlóan a Püspökladány-eperjesvölgyi és a Hajdúszoboszló-árkoshalmi temetőhöz.¹⁸ Ibrányon több temetkezésében is előfordultak fülesgombok, azonban lényegesen kevesebb, mint a fentebb említett Hajdú-Bihar megyei temetőkben, s a gombok formai kialakítása is homogénebb.

A Hajdúszoboszló-árkoshalmi 246 síros temető 14 sírjából összesen 24 db fülesgomb került elő [2. térkép]¹⁹, a Püspökladány-eperjesvölgyi temetőben 637 sírt tártak fel, s 29 temetkezésben kapcsolta az elhunyt öltözékét gomb, s összesen 44 db példány látott napvilágot ezekből a sírokból [3. térkép].²⁰

A Sárrétudvari-hízóföldi temetkezőhely 269 sírjából 39 temetkezésben, 91 db fülesgomb került elő az egyének vázájáról [4. térkép].²¹

Rétköz területén fekvő Ibrány-Esbó-halom esetében a 274 temetkezés közül, csupán 8 sírban volt fülesgomb, s összesen 14 db gombról van tudomásunk [5. térkép].

Formai és technikai kiviteli szempontok alapján, mind a négy temetőben az üregesen, két félből öntött gömb alakúak fordultak elő a legnagyobb számban, s a tömören öntött, enyhén- és erősen lapított gömb formájúak is képviseltették magukat a temetőkben, azonban ritkább esetekben.²² Az erősen lapított gömb alakúak csupán a püspökladányi és a sárrétudvari temetőben jelentek meg a nagy sírszámú temetők közül.

A gömb alakúak a legtöbb esetben egyesével, ritkán párosával kapcsolták a ruhát. Így történt a négy vizsgált temetőben is – 1-2 sír kivételével, azonban ha kettőnél több gömb formájú

¹⁷ RÉVÉSZ – M. NEPPER 1996, 245.

¹⁸ A temetők használatának pontosabb keltezését az V. fejezetben részletezem, a kronológiai következtetések keretében.

¹⁹ A temetőtérképek forrása: M. NEPPER 2002, ISTVÁNOVITS 2003.

²⁰ A temetőtérképen a 295. és a 299. sír helyét nem ábrázolták.

²¹ Ezek az adatok tartalmazzák az üreges és tömören öntött fülesgombok mellett, a préselt lemez- és üveggombokat. Utóbbi két típusra dolgozatomban részletesen nem térek ki, azonban fontos megemlítenem, hogy a 10. századi temetőkben elenyésző számban az öntött típusokhoz képest, de jelen vannak [20. kép]. Ennek oka, hogy a préselt lemezgombok, s az üveggombok a 9. századi Karoling temetkezések gyakori leletei (SZŐKE 1992, 90.)

Ahol öntött félgomb került elő, azt is 1 db-nak számítottam, azonban a függelékben szereplő 1., 2., 3., 4. és 5. számmal ellátott táblázatokban jelölöm hiányosságukat. Ahol párban kerültek elő a félgombok, s méretükben, formájukban azonosak, ott „párosítottam” a félgombokat, és szintén 1 db-nak állapítottam meg. Ezen információk mind a négy, nagy sírszámú temetőre vonatkoznak.

²² Azonban több, 10. századra keltezhető Hajdú-Bihar megyei temetőben megjelentek a gömb alakú gombok, akár egyesével, párosával, s akár 3 db is. [4. táblázat]

jelenik meg, a legtöbb esetben másik formájú is van mellette –, ez a jellemző számbeli megjelenése a gömb típusú fülesgomboknak [6–7. táblázat].

A gomba, lapított gomba alakú fülesgombok a Hajdú-Bihar megyei nagy sírszámú temetőkben a legtöbb esetben egyesével, esetleg másik formájú fülesgombbal kombinálva – ez esetben előfordult, hogy több gomba alakú fülesgomb is volt a sírban – kerültek elő a sírokból.²³ [8. táblázat]

Ibrány-Esbó-halmon a gomba alakú típusok nem fordultak elő. Azonban Rétköz több lelőhelyén is megjelent a gomba formájú fülesgomb, még hozzá az egyik legtöbbet előforduló formai variáns ezen a területen [9. táblázat].

A körte alakú gombok Hajdúszoboszló-Árkoshalmon, Püspökladány-Eperjesvölgyön és Sárrétudvari-Hízóföldön ugyan kis számban, de előfordultak.²⁴ Mind a félgömbben végződő és az erősen hasasodó illetve a bikónikus típus is megjelent a megyében. Utóbbi típus Rétköz területén is képviseltette magát, azonban nem az ibrányi temetőben, hanem Demecser-Borzsovapuszta, Dinnyés-hegyen [10. táblázat]. Technikai kivitelük szerint – tömören és üregesen öntöttek – a vizsgált régióban fele-fele arányban oszlanak meg.

A körte formájúaktól is ritkábban megjelenőek – csupán 1-2 sírban voltak jelen még a nagy sírszámú temetőkben is – a félgömb-, csepp-, ovális-, kúp alakú fülesgombok. A félgömb- és az ovális típus csupán Hajdú-Bihar megyében fordult elő, Rétköz területén ezek a formai variánsok egyelőre ismeretlenek az általam vizsgált temetőkben. Azonban a csepp- és a kúp alakú variáns 1-2 példánya már Rétköz régióban is megjelentek. Előbbi típus az ibrányi temetőben (193. sír), utóbbi Rétközberencs-Parom-domb 2. sírjában, s Tiszabездé-Harangláb-dűlő 14. temetkezésében látott napvilágot. A Hajdú-Bihar megyei példányoktól abban térnek el, hogy nem „sima” kúp testűek, hanem tagoltak [11. táblázat].

A fentebb taglalt típusok keveredhettek is, a legáltalánosabb párosítás a gomba és a gömb alakú fülesgombok kombinálása volt a viseleten – általában 1-2 gömb alakú egy gomba formájával fordult elő, esetleg fordítva – a vizsgált területen.²⁵ A több gombbal ellátott öltözékekről dolgozatom második felében részletesen beszámolok, így a formai variánsok változatait is ott mutatom be, táblázatba foglalva.

Ezek alapján megállapítható, hogy színes variációjú és változatos számú fülesgombok rögzíthették az alsó- és felsőruhát, illetve temetőnként és területileg is eltér a gombtípusok

²³ Az orosz szakirodalomban, a tömören öntött gömb- és gomba alakú típusok ismeretesek mint kaftánt záró tárgyak, így ennek a két formai variánsnak, a keleti eredete bizonyos. (MIKHAILOV 2005, 57., 2. ábra)

²⁴ A sírokból egyesével, esetleg más típusú gombbal kerültek elő.

²⁵ A különböző formai variációkat szemléltető táblázatokban minden esetben jeleztem, ha a sírban más fülesgomb is előkerült.

gyakorisága és a különböző formák megjelenése. Hajdú-Bihar megyében Sárrétudvari-Hízóföldön került elő a legtöbb fülesgomb – a félgömb típus nem jelent meg egyik sírban sem –, s az egy sírban előforduló gombok száma is itt a legmagasabb. Püspökladány-Eperjesvölgyön minden gomb típus képviseltette magát, azonban az elhunytak egykori öltözékét itt általánosan 1 db gomb kapcsolta. Hajdúszoboszló-Árkoshalmon nem mindegyik fülesgomb forma jelenik meg, azonban a gomba alakú típusok egy síron belül, több példányban is napvilágot láttak, mely a másik két Hajdú-Bihar megyei temetőre nem jellemző. Ibrány-Esbó-halmon igen szegényes a számbeli és a formai megjelenése is a fülesgomboknak, a gömbtestűek fordulnak elő szinte minden sírban. Azonban Rétköz többi lelőhelye – ezek temetőtöredékek csupán –, sokszínű képet mutat mind forma és díszítés szempontjából, utóbbira a következő fejezetben térek ki részletesen.

III. A fülesgombok díszítésmódja, különleges darabok

A bronz fülesgombokat néhány esetben valamiféle díszítéssel látták el – bár a legtöbb sima felületű –, s akadnak olyan visszatérő elemek, melyeket akár típusonként is elkülöníthetünk. A Hajdúszoboszló-árkoshalmi temető 24 db fülesgomb anyagából 3 db-, a Püspökladány-eperjesvölgyi temető 44 db gombjából 8 db-, Sárrétudvari-Hízóföld 91 db példányából 7 db gombról mondható el, hogy valamilyen díszítéssel látták el a felületüket. Ibrány-Esbó-halom 14 db gombjából csupán 1 db ékeesebb.²⁶ A számbeli adatok alapján egyértelműen látszik, hogy ritkán díszítették a fülesgombokat.

A gombok dekorálása a legtöbb esetben a gömb és gomba alakúakon figyelhető meg, hisz ezek a legelterjedtebb típusok is [12. táblázat]. Hajdú-Bihar megyében a gömb alakúak egyik jellegzetes díszítési módja, amikor a gömbtest felénél, illetve attól kicsit lejjebb két párhuzamos, vízszintesen futó árok/sekély vonalszerű bemélyedés fut, s ez alatt sugarasan rovátkolt [21. kép].

Rétköz területén előkerültek olyan gömb alakú fülesgombok, melyek díszítése kicsit eltérőbb, mint az előbb említett gömbtestű fülesgomboké. Szabolcsveresmert-Szelérd-domb 3. temetkezésében egy erősen lapított gömb alakú példánynak, a gomba alakú fülesgombokra jellemző sugaras rovátkolás figyelhető meg az alján, itt azonban a rovátkák sűrűbben helyezkednek el, mint a gomba formájúaknál.

A tiszabezdédi 14. sírban az üregesen, két félből öntött gömb alakú fülesgomb testének felső egyharmadánál egy vonal fut, s alatta sugarasan gerezdelt. A fentebb részletezett gömb alakú fülesgombokra jellemző díszítésmódhoz hasonló, azonban nagyobb felületen gerezdelt, s csak egy vonal fut körbe a gömbtesten. Szintén a bezdédi temető 15. sírjában figyelhető meg egy másik díszítési technika – mely a gömbtestű fülesgombokra nem jellemző –, miszerint az enyhén lapított gömb alakú fülesgomb egész felületét függőleges sekély gerezdekkel ékesítették, s füleik alatt hármastagolású bordadísz fut [22. kép].

A gomba alakú fülesgombokon az általános díszítésmód, amikor sugarasan rovátkolt a „fejrészük”, a fülesgomb alja [23. kép]. A gomba variánsát már több esetben ékesítik – bár nem látványosan nagyobb számban –, mint a gömbtestűeket [13. táblázat].

²⁶ Ezek az adatok csak a bronzból öntött fülesgombokat tartalmazzák. Az aranyozott ezüst gombok díszítését külön tárgyalom.

A Püspökladány-eperjesvölgyi temetőben a gomba formájú fülesgombokon a sugaras díszítés nem figyelhető meg; azonban a 17. gyermeksírbán, a lapított gomba alakú fülesgomb fejét, egy kör alakú sekély vésett díszítették.²⁷ Az 526. sírban az egyetlen kúp alakú gombon azonban megfigyelhető a sűrűn, sugarasan rovátkolt díszítés.

Sárrétudvari-Hízóföldön a 16 db gomba alakú fülesgombból,²⁸ csupán 4 db sugarasan rovátkolt (104., 213., 221., 225. sírok).

Rétköz területén a gomba alakú gombok díszítése színesebb palettát mutat, mint Hajdú-Bihar megyében. A gomba formájú fülesgomboknál Rétköz területén nem csak az általánosabb, sugarasan bekarcolt rovátkák jelentek meg, hanem vannak igényesebb kivitelűek is. Tiszebercel-Mezőgazdasági Szakiskola 16. sírjában és Tiszabercel-Ráctemető 4. temetkezésében a gomba alakú fülesgombokon rozettaszerű díszítés figyelhető meg. Mindkét temetőben 1-1 példány látott napvilágot [24. kép].

A legszívesebb palettát Rétközberencs-Parom-domb 2. sírja mutatta, ahol 6 db gomba alakú fülesgombból, négynek a feje sugaras díszítéssel ellátott. Az ötödik gomba alakú fülesgomb fejét kereszt alakú bevágással ékesítették, mely a Gáva-Vásártéri 28. temetkezésben is megjelent egy lapított gomba alakú fülesgombon. A sírban a hatodik gomba formájú rozettaszerűen bekarcolt, azonban nem olyan szépen kidolgozott, mint amilyenek a tiszaberceli temetőkben előkerülteké [25. kép].²⁹

A rétközberencsi 2. sírban a gomba alakú fülesgombok mellett egy kúp formájú is előkerült, melynek felülete csigaszerű, négyszeresen tagolt; a füle alatt egy bordadisz is megfigyelhető. Rétköz területén még egy ilyen kúp alakú fülesgomb fordult elő: Tiszabездéd-Harangláb-dűlő 14. sírjában, azonban csak háromszorosan tagolt a teste, s lekerekedőbbek a szélei, mint a rétközberencsi példánynak.

Hajdú-Bihar megyében ilyen kúp formájú típus nem látott napvilágot, csupán a rovátkolt díszítésű, a már említett püspökladányi 526. sírhoz köthető [26. kép].

A körte alakú fülesgombok amint már említettem igen ritkák [14. táblázat], azonban általában gerezdekkel, bordákkal³⁰ látják el a felületüket [27. kép].

²⁷ RÉVÉSZ–M. NEPPER 1996, 246.

²⁸ A lapított gomba alakúak is belefoglaltam, a 16-ból, 4 db lapított típusú.

²⁹ A sugarasan díszített gomba alakúak között az egyik lapított típusú, s felületén vastagabb és kevesebb karcolattal ellátott, továbbá a kereszt alakú bevágással tagolt fejű, szintén a lapított gomba alakúak soraihoz tartoznak.

³⁰ A szakirodalom a gerezd és a borda kifejezést – a gombok esetében – is használja, azonban nem túl következetesen. A gerezdes típusokhoz a sekélyebb, mélyebb vonalakkal ellátott típusokat soroltam, s amelyek kiemelkednek a gomb felületén, azokat hívom bordázottnak. Utóbbi igen ritkán fordul elő, s nem azonos a fül alatt futó bordadísszel.

Ezen típusból a Hajdúszoboszló-árkoshalmi 240. sírját emelném ki, mely egy erősen hasasodó variáns, s a 11. századra datálható. Felületén mély gerezdek figyelhetőek meg, mely a keltezés szempontjából fontos jelenség. A mélyebb gerezdes díszítés az általam vizsgált területen a gömb, csepp és körte alakú példányoknál is megfigyelhető, mely igen jelentős, hisz ezek a típusok is a 11. századi temetőrészekből kerültek elő, így az általam vizsgált területen korhatározó jelenség.

A 10–11. század során használt nagy sírszámú temetők közül ez az állítás Püspökladány-Eperjesvölgy esetében bizonyítható a legszebben. Az 542. és 582. temetkezésében a gömb alakú, üregesen öntött, füles félgombok mélyen gerezdelt kialakításúak, kisebb vajatokat képeztek a felületükön. Ez a díszítésmód egyik 10. századi temetőben, temetőrészben sem jelent meg Hajdú-Bihar megye és Rétköz területén. [28. kép].

Szintén a püspökladányi temetőben, a 289. sírban ugyancsak mélyen gerezdelt testű fülesgomb látott napvilágot. Ez a típus csepp alakú,³¹ s csak az alsó egyharmadában figyelhető meg ez a díszítési mód. Ez a típus is a 11. századi temetőrészből látott napvilágot [29. kép].³²

Gombtípustól függetlenül – mind a 10., mind a 11. század során – sok esetben megfigyelhető volt, hogy a fül és a test találkozásánál egy bordadisz fut.³³ Ez a jelenség az üregesen, két félből öntött gömbtestű fülesgomboknál gyakori – az enyhén- és az erősen lapított gömb alakúaknál nem ül borda a fül alatt az általam vizsgált térségben –, elvértve megfigyelhető a gomba formájúaknál is, de a többi formai variáns is megjelenik, nincs szabályszerűség a bordadisz kialakításában [30. kép].

A temetkezésekben ritkán fordultak elő az aranyozott, díszített példányok, azonban Hajdú-Bihar megye és Rétköz területén is találunk rá példát.

Sárrétudvari 136. sírjában igen különleges hosszú, csepp alakú aranyozott ezüst gombpár látott napvilágot, melyeket minden bizonnyal másodlagosan használtak fel, s eredetileg bizánci-balkáni eredetű csüngők/függők lehettek.³⁴

Az Ibrány-esbóhalmi temetőben egy sírból került elő díszesebb példány. A 145. temetkezésben egy üreges kialakítású gömb alakú, aranyozott bronz füles félgomb látott napvilágot. Rétköz területén több aranyozott példány nem fordult elő, vagy a többi fülesgomb ha aranyozott is volt egykor, már elkopott amikor napvilágot látott.

³¹ A többi csepp alakú, bronz fülesgomb a vizsgált régióban nem díszített, illetve az ovális típusúak sem.

³² A finomabb kronológiai meghatározásukat az V. fejezetben tárgyalom.

³³ SZŐKE 1962, 79.

³⁴ A sírból egy félhold alakú, bizánci aranyfülbevalópár is napvilágot látott. A másodlagosan átalakított aranyozott ezüst fülesgombok, további kutatásokat igényelnek a pontosabb meghatározás érdekében.

Teljesen egyedülálló módon Tiszabercel-Ráctemető 6. sírjából egy vasgomb került elő. Sajnálatos módon ez a gomb elveszett, így további információ formájáról, méreteiről nem dokumentálható.³⁵

Püspökladány-Eperjesvölgy 5. sírjában szintén előkerült egy különleges darab, mely nem anyagában, hanem formájában egyedülálló.³⁶ Egy stilizált bagolyfejet ábrázoló bronz fülesgomb díszítette/gombolta egy fiatal egyén viseletét,³⁷ mely üregesen, két félből öntött kialakítású. Méretében is a nagyobb fülesgombok közé tartozik, magassága 2,1 cm, átmérője 1,3 cm. Az ábrázolás jelentősége, hogy a lélekhitel hozható kapcsolatba [31. kép].³⁸

³⁵ ISTVÁNOVITS 2003, 193.

³⁶A publikáció fülesgombként, csüngőként és veretként is említi. Mérete alapján a fülesgombok terminológiájába belesorolható, illetve a fül jelenléte is megerősíti. A jobb váll környékén látott napvilágot – mely a gombok gyakori felvarrási helye –, így ezek alapján soroltam a fülesgombok közé. (M.NEPPER 2002, 130., 221.)

³⁷ Nemét nem lehetett megállapítani, azonban azt tudjuk, hogy 15-18 éves korú egyénről van szó.

³⁸ M. NEPPER 2002, 221.

IV. A fülesgombok eloszlása nem és életkor szerint a 10–11. századi temetőkben

A fülesgombok elsősorban a női viselet részét képezték az általam vizsgált temetőkben, kirívóan magas a női sírokban előforduló gombok száma a férfiakéhoz képest.

A legtöbb fülesgomb Sárrétudvari-Hízóföldön fordult elő; 39 sírban jelentkezett, ebből 26 női temetkezéshez köthető, 7 esetben zárta férfi öltözkését, továbbá 2 fiatal- és 3 gyermek sírjában került elő fülesgomb [10. térkép].³⁹ Püspökladány-Eperjesvölgyön a 29 fülesgombot tartalmazó sírból 15 köthető női temetkezéshez, 4 sírban férfi vázon került elő, illetve 1 fiatal-, s 8 gyermek ruháját fogták össze fülesgombok egykor [9. térkép].⁴⁰

Hajdúszoboszló-Árkoshalmon és Ibrány-Esbó-halmon a fülesgombok száma jóval kevesebb mint az előbb említett temetők esetében, bár a női temetkezésekben előforduló gombok aránya ezeknél a temetkezőhelyeknél is kimagasló. Hajdúszoboszló-Árkoshalmon a 14 fülesgombot tartalmazó sírjából 9 köthető női-, 2 férfi temetkezéshez, illetve 1 fiatal-, 1 gyermek-, s 1 csecsemő sírhoz [8. térkép]. Ibrányon 8 sírból került elő fülesgomb, ebből 3 nő-, 2 leány, 1 gyermek vázán látott napvilágot, s csupán 1 férfi viseletét kapcsolta fülesgomb, egy sírban nem meghatározott az elhunyt neme. [11. térkép].⁴¹

A kisebb sírszámú, fülesgombokat is tartalmazó temetőkben, ugyancsak a női öltözkészítés része volt inkább a fülesgomb. Tiszabercel-Ráctemető esetében 3 sírból került elő gomb, s mind női temetkezéshez köthető. Tiszebezdéd-Harangláb-dűlő 6 temetkezésében fordult elő fülesgomb, 5 női, s 1 férfi vázon látott napvilágot.

A típusokat tekintve semmiféle szabályosságot nem lehet megállapítani, hisz nemtől és kortól függetlenül megjelentek; így fiatalabb-, idősebb női- és férfi temetkezésben, illetve gyermek sírokban is, az összes formai variáns kimutatható.

A gömb és gomba alakúak – ezeken belül a lapított gomba formájú és az enyhén- és erősen lapított gömbtestű fülesgombok – vegyesen fordultak elő, teljesen szétszórtan jelentkeztek ezek a variánsok a sírokban nőknél, férfiaknál és gyerekeknél.

Még a ritkán előforduló típusoknál is vegyes a temetőkben a megoszlás: például Püspökladányon a körte alakú fülesgomb női temetkezésben jelent meg (299. sír), míg

³⁹ Illetve egy sír esetében (122. sír), a nemét és a korát sem tudták meghatározni a csontok rossz megtartása miatt.

⁴⁰ A temetőben egy 20–25 év körüli egyén neme nem meghatározott. (564. sír)

⁴¹ A 231. temetkezés esetében a nemet nem határozták meg, de azt tudjuk, hogy 17–23 éves fiatal feküdt a sírban.

Sárrétudvari-Hízóföldön férfi sírban is előfordult (63, 202. sírok). Hajdúszoboszlón a körte alakú egy kislány sírjában látott napvilágot (240. sír), Demecser-Borzsovapusztán pedig férfi sírjából.⁴² Ez is szépen illusztrálja, hogy szabályosság nem mutatható ki. A másik kevésbé gyakori típus a kúp alakú, mely Püspökladányon női sírban gombolta a ruhát (526. sír), Sárrétudvarin férfit (133. sír), Tiszabездé 14. sírjában női-, míg Rétközberencs-Paromdomb 2. temetkezésében férfi vázon került elő a kúp alakú fülesgomb.

A csepp alakú fülesgomboknál figyelhető meg némi rendszer, melyhez további régiók temetőit kellene megvizsgálni, hogy megalapozott megállapításokat lehessen tenni:⁴³ Püspökladányon (289. sír), Sárrétudvarin (221. sír) és Ibrányon (193. sír) a csepp alakú gombok kizárólag gyermek temetkezésekből kerültek elő, illetve Sárrétudvarin a 136. női sírban jelentkezett.⁴⁴

A 11. századi fülesgombok Hajdú-Bihar megyében női és gyermek sírok leleteit képezték, férfi sírból nem kerültek elő. Rétköz egyetlen 11. századi fülesgombbal rendelkező sírja Tiszabercel-Újsor 27. temetkezéséhez köthető. A sírban fekvő nemét nem állapították meg, azonban a csüngős bronz ingnyakveretek arról árulkodnak, hogy nő sírja lehetett.⁴⁵

Püspökladány-Eperjesvölgy 260., 299., 459., 542. sírjában, Hajdúszoboszló-Árkoshalom 39., 85. és 151. temetkezésében a fülesgombok női viselet részét képezték.

A püspökladányi 295.- és 582. gyermek (Inf. I.) sírban, s a 289. temetkezésből egy leány hajdani viseletén látott napvilágot fülesgomb. Hajdúszoboszlón a 72. sírban egy csecsemő vázán,⁴⁶ a 240. temetkezésben pedig egy leány egykori öltözetét kapcsolta bronz fülesgomb. Továbbá – melyről még nem esett szó dolgozatom során –, Nádudvar-Töröklaponyag 13. gyermek sírjában 1 db nagyon töredékes csepp- vagy gömb alakú bronz füles félgomb került elő, mely szintén a 11. századra datálható.⁴⁷

A 11. századi sírokban felbukkannak gömb, gomba, körte és csepp alakú példányok. A formák kronológiai kérdésére azonban később részletesebben kitérek.

⁴² A körte alakú fülesgombok altípusainál sem figyelhető meg, hogy csak az egyik nemnél/gyermekek sírban fordul elő valamely változat.

⁴³ A VI. fejezetben, a különböző viseleti helyzetben előforduló fülesgombok elemzésekor, Karos temetőiből is hozok példát. A II. temető 13. és 56. temetkezésben is megjelennek a csepp alakú fülesgombok, s ezek is női sírokhoz köthetőek.

⁴⁴ A 136. sírban aranyozott ezüst példányok helyezkedtek el a vázon, mely a csepp alakúakhoz köthető, de a bronzból készült csepp formájúaktól eltérő. A különleges példányok taglalásakor (III. fejezet), már esett szó ezekről a gombokról.

⁴⁵ A sír leletanyagába tartozik egy nyílhegy is – mely elveszett – de elképzelhető, hogy ár vagy más vaseszköz lehetett, hisz női sírokban a nyílhegy nem jellegzetes, esetleg bajelhárító funkciója lehetett.

⁴⁶ Másik temető csecsemő sírjából nem került elő fülesgomb, Hajdú-Bihar megye és Rétköz területén sem.

⁴⁷ MESTERHÁZY 1966–67, 142–143.

Összességében a nem- és életkor szerinti eloszlás tekintetében az biztosan megállapítható, hogy a nők használtak öltözőkükön fülesgombokat a legtöbbször.⁴⁸ További jelenség az általam vizsgált temetőken, hogy a 11. században férfi viseleten nem fordult elő fülesgomb, csupán nők és gyermekek temetkezésében jelentkeztek.

Sajnos a formák nem- illetve kormeghatározó jelleget nem hordoznak magukban, mindegyik típus vegyesen került elő a 10. és a 11. századi sírokban. A férfi viseleten a fülesgombok ritka megjelenésére, s a 11. században a gombok megritkulására véleményem szerint, két magyarázat kínálkozik: vagy szerves anyagból készült, ún. szárasgombokat – kötött gombok – , esetleg szalagokat alkalmaztak a ruhák kapcsolására⁴⁹, így nem maradt meg a jövő számára. Másrészt számolhatunk a hajdani, keleti eredetű viselet átalakulásával, lassú háttérbe szorulásával is.

⁴⁸ SZŐKE BÉLA azt írja, hogy csak a gazdag és jómódú férfi sírok némelyikében találunk fülesgombot, a köznépi temetőken még az ottani lovas sírokban sem fordulnak elő. Ez az állítás megdőlt, hisz az általam vizsgált terület több köznépi temetőjében is megjelentek a gombok férfiak temetkezéseiben – igaz csekély számban –, így Sárrétudvarin, Püspökladányon és Ibrányon is, melyek ebben a fejezetben is tárgyaltak. (SZŐKE 1962, 80.)

⁴⁹ A Kaukázus hegyeiben, Közép-Ázsiában jól konzerválódott 13–14. századi mongol viseleten jól látható, hogy nem fém, hanem szerves anyagból készült rögzítő gombokat, s szalagokat alkalmaztak. Időben a honfoglalás korától távol állnak, így párhuzamot nem vonnék, azonban a szerves anyaggal való ruha rögzítésére kitűnő példa [32. kép]. (A. ROSSI–F. ROSSI 2004, 44., 49.)

V. Kronológiai konklúziók és a fülesgombok előfordulása a különböző társadalmi rétegeknél

Az általam vizsgált területen, a 10. század első harmadától a 11. század végéig keltezhető sírokból egyaránt előkerültek fülesgombok; azonban nem egyforma arányban, a 11. századra igen megritkul használatuk Hajdú-Bihar megye és Rétköz területén is.

Nagyon érdekes – melyre dolgozatom során többször is utaltam –, hogy a Sárrétudvari-hízóföldi temetőből került elő a legtöbb fülesgomb, melyet csak a 10. század során használtak. Azonban a többi temetőben is a gombok többsége a 10. századi temetőrészben jelentek meg. A Hajdúszoboszló-árkoshalmi temetőben a 14 fülesgombot tartalmazó sírból, csupán 5 sír datálható a 11. századra (39., 72., 85., 151., 240. sírok) [6. térkép], a Püspökladány-eperjesvölgyi temetőben 7 esetben 11. századi a fülesgomb (260., 289., 295., 299., 459., 542., 582. sírok) [7. térkép]⁵⁰, s Ibrány esetében csak a 10. századi temetőrészben gombolták az öltözéket. Azonban Rétköz területén is előkerült 11. századra datálható fülesgomb, mely Tiszebercel-Újsor 11. századi temetőrészéből látott napvilágot, csupán egyetlen sírból (27. sír).⁵¹

Hajdú-Bihar megyében a legkorábbi példányok Biharkeresztes-Bethlen Gábor utca 25. lelőhely, leletmentés során feltárt két sírjából kerültek elő, a fülesgombok üregesen, két félből öntött, gömb-,⁵² illetve tömören öntött gomba formájúak, melyek anyaga bronz.

Tehát a legáltalánosabb és legtöbbet előforduló formai variációk már a legkorábbi temetők viseletei elemei között megtalálhatóak. A női temetkezésből előkerült⁵³ rombusz alakú ingnyakdíszek, a svasztikás hajfonatkorong, s a fiatal férfi íjával, részleges lovastemetkezéssel ellátott sírja a 10. század első feléhez köthetők.⁵⁴

Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, Bődöskút temető egykori népességének leletanyaga szerint, szintén a korai temetkezésekhez köthetők. Ezt alátámasztják az ezüsből készült csüngős ingnyakdíszveretek, az aranyozott ezüst, áttört övveretek⁵⁵ archaikus motívuma, a fűrés

⁵⁰ A temetőtérképen a 295. és a 299. sír helyét nem ábrázolták.

⁵¹ Rétköz területéről több 11. századra datálható fülesgombot nem találtam.

⁵² Fül és a test találkozásánál előforduló borda is megjelenik a korai példányokon.

⁵³ A függelékbe szereplő 19. táblázatban szerepel az 1. sír mellékletei között egy díszes markolatú kés, 2 db kőbetétes ezüstgyűrű és Provence-i Hugó és II. Lothár társuralkodók (931-945) dénára, azonban ezen leletek minden bizonnyal egy másik sírhoz tartozhattak. (M.NEPPER 2002, 29.)

⁵⁴ M.NEPPER 2002, 29.

⁵⁵ Az övveretes temetkezések többsége a 10. század első két harmadára keltezhető. (RÉVÉSZ 1996, 131.)

alakú ezüst amulett, s a gyúrt szélű pajzs alakú szemfedőlemezek.⁵⁶ A temetőben üregesen öntött, díszített gömb és gomba alakú gombok fordultak elő, így megállapítható, hogy már a dekoratívabb példányok is megjelennek a 10. század elején.

Továbbá, a 10. század első kétharmadára keltezhető temető sorait, Sárrétudvari-Poroshalom gazdagítja, ahol Hajdú-Bihar megye honfoglalás kori anyagának, talán legkiemelkedőbb szépségű darabjai kerültek elő.⁵⁷ A temető harmadik legrepresentatívabb temetkezésében – mely a 9. sír – díszített félgömb alakú fülesgombok kapcsolták egykor a nő öltözkését, tehát ennek a típusnak is alátámasztott a korai használata.⁵⁸

A Sárrétudvari-hízóföldi temető nyitása a 10. század első kétharmadában történt – a 10. század második harmadában használták a temetőt a legintenzívebben –, megszűnése a 970-es évekre tehető.⁵⁹ A fülesgombokat tartalmazó sírok az egész temető területén megjelentek.

Püspökladány-Eperjesvölgy esetében is megállapítható, hogy a 10. századi temetőrészen sűrűn fellelhetőek a fülesgombok, ugyan elszórtabban mint Sárrétudvari esetében, de az összes formai változatuk, s a tömören-, s az üregesen öntött gombok egyaránt jelen vannak Püspökladányon is.⁶⁰ Utóbbi temető nyitását is a 10. század elejére teszik, azonban a 11. század végéig folyamatosan használatban volt.⁶¹ A 11. századi temetőrészről 2 olyan sírból is előkerült fülesgomb, ahol érem is a leletanyag részét képezi. Az 542. sírban I. Szent István dénárának (997-1038) törmeléke látott napvilágot, az üreges kialakítású gömb alakú, gerezdes díszítésű félgömb mellett; továbbá az 582. temetkezésben Salamon kissé körülnyírt dénára (1063-1074) került elő, mely sírban szintén egy mélyen gerezdelt díszítésű, azonban nagyobb méretű, üreges gömb alakú fülesgomb gombolta egykor az elhunyt ruháját. A Salamon dénár alapján tehát biztosan megállapítható, hogy a 11. század második felében, végén még használták a fülesgombokat a püspökladányi temetőben.

A 289. sír csepp alakú, gerezdelt testű fülesgombjának 11. századi használatát a sodrott hurkos kampós végű bronztorques – mely a 10. század végétől,⁶² a 11. század közepéig,

⁵⁶ M. NEPPER 2002, 56.

⁵⁷ M. NEPPER 2002, 402–403.

⁵⁸ M. NEPPER 2002, 402.

⁵⁹ M. NEPPER 2002, 358.

⁶⁰ Az ovális, körte és csepp alakú példányok, hogy pontosan mikor jelentek meg további kutatást igényelnek, hisz számuk elenyésző a gömb és gomba alakúakhoz képest. A Sárrétudvari-hízóföldi és a Püspökladány-eperjesvölgyi temető azon sírjaiban, melyben ezek a típusok előfordultak, a sírok belső kronológiájának kidolgozása szükséges, s további térségek temetőinek vizsgálata. Távlati céljaim közé ez is hozzá tartozik.

⁶¹ M. NEPPER 2002, 220.

⁶² A vékony szálból sodrottak, már a 10. század közepén is megjelennek, a vastag huzalú példányok a 11. század 20-as éveitől jöttek divatba. (ISTVÁNOVITS 2003, 291.)

harmadik negyedéig keltezhető tárgy⁶³ – egyértelműen bizonyítja. További négy sír (260., 295., 299., 459. sírok) esetében, a leletek nem hordoznak magukban kronológiai értékes jelleget.⁶⁴

A Hajdúszoboszló-árkoshalmi temető szintén 10–11. század során használt, melybe a 10. század első felétől a 11. század végéig temetkeztek.⁶⁵ A 11. századi temetőrészhez 5 temetkezés köthető, azonban ebből 2 sírban (72., 85. sírok) csak fülesgombok láttak napvilágot – mellettük más lelet nem jelentkezett –, s mindkettőben lapított gomba alakú típus kapcsolta az öltözetet. A 39. temetkezésben az üreges, gömb alakú fülesgomb mellett egy vaskapocs került elő, így ez sem datálja pontosabban a sírt a 11. századon belül. A 151. temetkezésben öt ezüstszálból fonott gyűrű helyezkedett el a vázon, az üreges, gömb alakú fülesgomb mellett, mely gyűrűtípus a 11. század elején jelent meg, s a század vége felé ment ki a divatból.⁶⁶

A 240. temetkezésben a mélyen gerezdelt testű, erősen hasasodó körte alakú füles félgomb, erősen kopott, csüngős bronz ingnyakdíszveretek alsó tagjával együtt került elő, mely ruhaveretek a 10. század elejétől a 11. század második harmadának végéig keltezhetőek,⁶⁷ tehát ettől az időintervallumtól nem lehet a fülesgomb későbbi.

Rétköz területén bonyolultabb a datálás, hisz csak Ibrány esetében beszélhetünk hitelesen feltárt, nagy sírszámú temetőről – ahol fülesgomb is előkerült –, a többi temető igen töredékes, kis sírszámú. Így a lelőhelyek keltezése gyakran egy-egy tárgy vagy jelenség (pl. lovas temetkezés) alapján lett besorolva.⁶⁸

A fülesgombok korai használatára Rétközberencs-Paromdomb 2. sírjában⁶⁹ előkerült aranyozott ezüst palmettás övveretek, és az ún. virágmintával osztott indadíszes darabok – melyek a Felső-Tisza vidéken a 10. század eleji ötvösközpont termékei voltak⁷⁰ – utalnak. A sírban az általános üreges kialakítású gömb- és a változatos díszítésű gomba formájúak mellett, a kúp alakú típus is megjelent – melynek teste tagolt –, így ennek a formának is alátámasztott a korai használata.

⁶³ SZABÓ 1980, 62.

⁶⁴ A fülesgombok mellett előkerült leletek a 19. táblázatban.

⁶⁵ M. NEPPER 2002, 107.

⁶⁶ SZŐKE-VÁNDOR 1987, 74.

⁶⁷ BÁLINT 1991, 123–132.

⁶⁸ ISTVÁNOVITS 2003, 444.

⁶⁹ A sírban lovával, íjfelszerelésével eltemetett férfi feküdt.

⁷⁰ RÉVÉSZ 1996, 112–114.

Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő temető használata a 10. század 2. harmadára tehető, s talán átnyúlik a 3. harmad elejére.⁷¹ A sírokból üreges gömb-, gomba- és tagolt testű kúp alakú típus került elő.

Rétköz területén négy 10–11. század során használatos temetőről van tudomásunk melyek sírjaiból előkerültek fülesgombok; ezek a következők: Gáva-Vásártér, Tiszabercel-Mezőgazdasági Szakiskola, Ibrány-Esbó-halom, Tiszabercel-Újsor. Ezen temetkezőhelyek közül, csupán csak az utóbb említett temető – Tiszabercel-Újsor – egyetlen sírjából került elő a 11. századi temetőrészből fülesgomb Rétköz területén, azonban ebben az esetben a 10. századi temetőrészen nem kapcsolta gomb egyik viseletet sem.

A Gáva-vásártéri köznépi temető használata minden bizonnyal a 10. század középső harmadában megindult, s használata a 11. század utolsó harmadáig keltezhető.⁷² A 28. sírban üreges kialakítású, díszített gömb alakú- és lapított gomba alakú bronz fülesgombok kerültek elő, melyek a 10. századi temetőrészhöz köthetőek, a lemezgömböcskés, gömbsorcsüngős fülbevaló⁷³ és a széles bronz lemezkarperec alapján.⁷⁴

Az Ibrány-Esbó-halmi temető nyitása a 10. század közepe környékére tehető, a 940-es évekre. A temető nyitásának idejét a 197. kettős sírből előkerült dirhem utánzata adja meg.⁷⁵ Ebben a sírban – ugyan a dirhem a 197/b sírből való –, pontosabban a 197/a temetkezésben 5 db, két félből öntött, gömb alakú bronz fülesgomb gombolta a viseletet. A temető korai temetkezéseihez köthető még a 188. sír melyben egy tömör, öntött s díszített gömb alakú fülesgomb látott napvilágot, mellettük 2 db vékony, nyitott hajkarika. A 10. század második feléhez 6 temetkezés köthető, melyben fülesgomb került elő (145., 168., 172., 193., 218., 231. sírok).⁷⁶ Ezekben a sírokban a gombok egy kivétellel, mind bronzból készültek.⁷⁷ Formájukat, kialakításukat tekintve üreges gömb-, tömör, enyhén lapított gömb alakú, üreges csepp formájú. Amint már említettem érdekes jelenség, hogy Ibrányon gomba alakú fülesgomb nem került elő, továbbá a 11. századi temetőrészből egyáltalán nem fordult elő fülesgomb. Ennek oka lehet, hogy az ezredforduló táján új családokat telepítettek be erre a területre⁷⁸, s az ő hagyatékukból ez a tárgytípus hiányzik.

⁷¹ ISTVÁNOVITS 2003, 440.

⁷² ISTVÁNOVITS 2003, 365.

⁷³ Ez a fülbevaló típus a 10. század elejétől, s a 11. század elejéig használatos. (RÉVÉSZ 1988, 141–159.)

⁷⁴ ISTVÁNOVITS 2003, 365.

⁷⁵ ISTVÁNOVITS 2003, 373.

⁷⁶ ISTVÁNOVITS 2003, 372., 184. kép

⁷⁷ A 145. sírban volt Rétköz egyetlen aranyozott bronz fülesgombja. (ISTVÁNOVITS 2003, 89.)

⁷⁸ RÉVÉSZ–M. NEPPER 1996, 42., ISTVÁNOVITS 2003, 384.

Tiszabercel-Ráctemetőt az ibrányi temetővel egy időben nyithatták a 940-es években, azonban Ráctemetőn 11. századra mutató leletanyag nem került elő.⁷⁹ A temetőben sima és rozettás díszű gomba alakú bronz fülesgomb, s két félből, szintén bronzból öntött gömbtestű és az egyetlen vashól készült fülesgomb is innen került elő.

Tiszabercel-Mezőgazdasági Szakiskola temető nyitásának időpontja nem egyértelmű a 10. századon belül, hisz nem teljesen feltárt, azonban az bizonyos, hogy a 11. század második feléig, végéig használták a temetőt, melyet a 4. sír I. András pénze (1046–1060) támaszt alá. Azonban a 11. századi temetőrészről nem került elő fülesgomb,⁸⁰ csak 10. század végi környezetben láttak napvilágot üreges gömb- és gomba alakú gombok.

Rétköz egyetlen 11. századra datálható fülesgombja Tiszabercel-Újsor 27. sírjában gombolta az elhunyt ruháját, keltezését a bordázott S végű hajkarika támasztja alá.⁸¹ Ez a tárgytypus a 11. század második felében terjed el, s használatuk felső időhatára IV. Béla kora (1235–1270).⁸² Ebből a sírból egy üregesen öntött, gömb alakú, díszítetlen fülesgomb látott napvilágot. A temető a 11. század második feléig volt használatban – melyet az előbb említett hajkarika típus példáz –, így Rétköz területén a fülesgombot tartalmazó sírok használatának felső határát ez a lelet mutatja, a jelen kutatásaim szerint.

Ezek alapján megállapítható, hogy mind a két térség korai sírjaiban, tehát a 10. század első két harmadában már megjelentek az üregesen és tömören öntött gömb-, gomba formájúak és lapított kialakítású változataik, ezen belül a díszített példányok is. Rétköz területén már a tagolt testű kúp alakúra is van példa, Hajdú-Bihar megyében pedig a félgömb formájúra. Ezek a formák a 10. század során használatban maradtak, s, hogy pontosan mikor hagytak fel a különböző formák öntésével, ahhoz a finomabb kronológia kidolgozása szükséges.

A 11. századi temetőrészekben az üregesen öntött, gömb alakúak használatban maradtak mind a két térségben, azonban az üreges és tömör kialakítású körte, a tömören öntött gomba és félgömb alakúak, csak Hajdú-Bihar megyében gombolták az öltözetet az általam vizsgált temetőkben még a 11. század során is. A körte és a félgömb alakúak is csak 1-2 példányban, a gomba alakúak pedig csak Hajdúszoboszló-Árkoshalmon fordultak elő. Nagyobb számban az üreges kialakítású gömb alakúak maradtak használatban, azon belül a sima felületű és a mélyen gerezdelt változatok.

⁷⁹ ISTVÁNOVITS 2003, 428.

⁸⁰ A függelékben szereplő 12. térképen ábrázolt a sírok elhelyezkedése; az É-i részen kerültek elő a 11. századi sírok, a 10. század végére keltezhetőek a déli részen. (ISTVÁNOVITS 2003, 426.)

⁸¹ ISTVÁNOVITS 2003, 430.

⁸² SZŐKE 1962, 89.

A fülesgombok formai variánsain kívül igen fontos annak vizsgálata, hogy milyen anyagból készültek a gombok. Dolgozatomban, a bronztól eltérő anyagú gombokat részletesen bemutattam, melyből kiderült, hogy azok száma rendkívül alacsony. Szintén érdekes, hogy a leggazdagabb sírokban is ugyanolyan formájú, anyagú fülesgombok kerültek elő, mint azokban a temetkezésekben, ahol nagyon szegényes a leletanyag, vagy egyáltalán nincs más lelet az elhunyt sírjában a fülesgombokon kívül. Esetleg számbeli különbség figyelhető meg, tehát a nagyon szegényes sírokban 1, esetleg 2 db fülesgomb lát napvilágot.

Az általam vizsgált területen csupán 2 db aranyozott ezüst- és 1 db aranyozott bronz példány került elő, előbbi Sárrétudvari-Hízó föld 136. sírjában, utóbbi Ibrány-Esbó-halom 145. temetkezésében gombolta az egykori öltözetet – melyekről már esett szó –, s mindkettő női sírhoz köthető. Leletanyaguk gazdag, hisz Sárrétudvarin félhold alakú, bizánci aranyfülbevalópár került elő az aranyozott ezüst, csepp alakú fülesgomb mellett, Ibrányon kéttágú csüngős bronz ingnyakveretek díszítették, az aranyozott bronz fülesgombbal ellátott leány egykori viseletét. Azonban akadtak gazdagabb temetkezések Hajdú-Bihar és Rétköz területén is – mint a poroshalmi 1. sír, vagy a rétközberencsi 2. temetkezés, ahol lovukkal eltemetett harcosok feküdtek, teljes övgarnitúrájukkal felszerelve –, de bronzból készült gombok ékesítették öltözetüket.

Összefoglalva elmondható, hogy a fülesgombok minden társadalmi réteg temetkezéseiből egyaránt napvilágot láttak,⁸³ s nem egyértelműen jelzik viselőjük társadalmi vagy anyagi helyzetét.⁸⁴

Továbbá, hogy az általam vizsgált térségben a 10. század során végig nagy számban kerültek elő a fülesgombok, azonban a 11. században megritkul használatuk, s csupán nők és gyermekek temetkezéseiben fordultak elő.

⁸³ RÉVÉSZ 1996, 98.

⁸⁴ Ez a jelenség a hajkarikák esetében is megfigyelhető. (RÉVÉSZ 1996, 79.)

VI. A fülesgombok viseletben betöltött szerepe, a ruhák különböző gombolási módja

A fülesgombok sok esetben nem eredeti viseleti helyzetükben látnak napvilágot a sírban. A temetkezésekben kis méretükből adódóan és a bolygatások következtében elmozdulnak, így a ruhák gombolódásának kérdése nem minden esetben egyértelmű. Sajnos több esetben rosszul is dokumentáltak, a publikációkban szereplő leírások és az eredeti sírrajzok, s az azon szereplő sírleírások nem egyeznek.

A honfoglaló magyarok öltözeke, a többi lovas nomád néphez hasonlóan nem volt túl változatos. Selyemből készült inget, nadrágot, kaftánt csak a vagyonosabb réteg viselt, a közrendűeké len vagy kendervászonból volt. A férfiak felsőruhája keleties szabású, azaz felül szűk, alul erősen bővülő kaftánt viseltek.⁸⁵ A ruhaujj hosszú, maga a kaftán térd alá eső, elől részben vagy teljesen záródó.⁸⁶ A „szoknyarészt” hátul, vagy kétoldalt hosszú hasítékkal látták el, mely a lovaglást könnyítette.⁸⁷

A nők a férfiakéhoz hasonló kaftánt viseltek, s a nyak kivágása kerek vagy V alakú is lehetett, esetleg egy rövidebb kabátfélét viseltek a selyem, vagy vászon nadrág felett.⁸⁸

A gombok rögzítése a következő módon történt: a gombok fülét átdugták az anyagon és a fonák oldalon, a fülekbe húzott bőrszíjjal vagy szövethől varrott zsinórral rögzítették [33a.–33b. kép].⁸⁹ Véleményem szerint a gombokat az anyag színoldalára is felvarrhatták, s a másik kaftánszárnyra, szintén a külső oldalra rögzíthették a bőrszíjat/hurkot, zsinórt – minden bizonnyal az előbb említett, fonák oldalra rögzített megoldásnál is ide varrták a hurkot – mellyel összegombolták viseletüket. Utóbb említett felvarrási módszert talán a díszesebb daraboknál alkalmazhatták, azonban ennek régészeti bizonyítéka nincs.⁹⁰

A szakirodalom által sem „megfejtett” kérdés, hogy felső vagy alsóruházatot, esetleg mindkettőt gomboltak-e ezen tárgyakkal. Véleményem szerint inget is kapcsolhattak, hisz kis méretükből adódóan – az átlagos méretük 1,2 cm – nem biztos, hogy kaftán gombolására alkalmasak lehettek minden esetben, azonban a tömören öntött, nagyobb példányok minden

⁸⁵ SIPOS ENIKŐ: Divatlap 895., 7. (kézirat)

⁸⁶ Az orosz szakirodalomban a „keleti kaftánokon” a 10-nél több gomb felvarrását adják meg általános jelenséggént, azonban jelzik, hogy előfordul 4-6, de gyakrabban 8-10 gomb is. (MIKHAILOV 2005, 58.) A Kárpát-medencében az utóbbi két megoldás a jellemző.

⁸⁷ E-NAGY-BÍRÓ et alii. 2010, 20.

⁸⁸ SIPOS ENIKŐ: Divatlap 895., 7–8. (kézirat)

⁸⁹ KŐHEGYI-KNOTIK 1982, 198.; SIPOS ENIKŐ: Divatlap 895., 12. (kézirat)

⁹⁰ Dolgozatom során, a már említett száras gombok régészetileg is bizonyítottak, az anyag színoldalára voltak felvarrva. [34. kép]

bizonytal kaftánt rögzítettek. Ennek szemléltetésére két sír gombanyagát hasonlítottam össze: a püspökladányi 207. temetkezést, s a sárrétudvari 53. sír fülesgombjait; mindkettő sírban a gombok egykoron női öltözéket kapcsolnak. Ezen sírok gombjai szélsőséges adatokkal rendelkeznek, így általános megállapításként kezelni azt, miszerint a kisebb gombok csak inget gombolhattak nem biztos, hogy célravezető, azonban a méretbeli különbségek elgondolkodtatóak.

A püspökladányi sír, tömören öntött gömb alakú fülesgombokat is tartalmaz⁹¹, melyek közül az ép példány 1,75 cm, súlya 6 gramm [35. kép]. A sárrétudvari temetkezés, két félből öntött darabjai a 2 grammot sem érik el – az eredeti állapotát megőrzött példány sem –, s magasságuk 1,2–1,5 cm körüliek [36. kép]. Tehát ami igazán szembeötlő, az az öntési technika közötti különbség, melyből a nagy súlykülönbség is adódik.⁹²

Az általam vizsgált területen változatos képet mutatnak abban a tekintetben, hogy hol helyezkedhettek el a ruházaton a fülesgombok. A sírokban sok esetben 1-2 fülesgomb fordult elő a vázon, azonban ezek változatos módon voltak egykor az öltözékekre felvarrva.

Az alsó-, felsőruhán kívül a viselet más elemeihez is használhattak őseink fülesgombokat, mint az öv- és a süveg esetében. A nők gyakran viseltek textil övet, ezeknek az anyaga lehetett selyem vagy valamilyen szövött pánt.⁹³

Az egy-két gombot tartalmazó viseletet a fentebb is vizsgált területről származó leletanyagból támasztom alá,⁹⁴ abban az esetben hozok példát más területekről, ha az a viseleti forma a fentebb vizsgált megyében és régióban nem jelenik meg, vagy jól dokumentált leletekkel nem adatható.

Azoknál a temetkezéseknél ahol több gomb fordult elő – általában 5–10 példány – másfajta, összetettebb viseleti módra utalnak. A legtöbb esetben eredeti sírrajzokkal támasztom alá, hogy hitelességük teljes legyen, továbbá rekonstrukciós rajzokkal szemléltetem a fülesgombok elhelyezkedését, hangsúlyozottan a több gombbal záródó viseletekre.⁹⁵

Mind a négy, hitelesen feltárt, nagy sírszámú temetőben, illetve a kisebb temetőtöredékeknél is megfigyelhető a sírokban amikor 1 db gömb, vagy gomba alakú⁹⁶ fülesgomb volt rögzítve az elhunyt egykori öltözékén [15. táblázat]. Ezek a legtöbb esetben úgy voltak felvarrva a ruhára nemtől, kortól függetlenül, hogy a jobb vagy bal oldalon,

⁹¹ A függelékben elhelyezett 2. és 3. táblázatban mindkét sír egész gombanyaga megtalálható.

⁹² A fülesgombok adatait Csutak Tünde adta meg számomra.

⁹³ SEILER-BALDINGER 1981, 57–58.

⁹⁴ Ezáltal statisztikai adatokkal is kiegészítettem a dolgozatot.

⁹⁵ A rajzokat András Melinda készítette.

⁹⁶ Előfordultak az egyszerű gömb és gomba alakúakon kívül a lapított változataik is.

főképpen a kulcscsontok fölött, a váll környékén helyezkedtek el, s minden bizonnyal a kaftán gallérját/szárnyát gombolhatták [37. kép].⁹⁷

A kulcscsont mindkét oldalán – vagy annak környékén – előforduló fülesgombok Sárrétudvari-Hízóföldön 6 sírban (31., 127., 134., 167., 225., 248. sírok) jelent meg,⁹⁸ s csupán női temetkezésekhez köthetőek [38. kép]. Továbbá, Hajdúszoboszló-Árkoshalmon a 226. sírjában került elő hasonló módon, s szintén női vázról került elő.

Ennek a viseleti módnak talán az egyik megoldása, hogy a kaftán mindkét vállára, mellkas környékére lehajtott gallért gombolta, esetleg az egyik gomb belül gombolta a viseletet,⁹⁹ s a másik oldalán kívül.

A harmadik elképzelést az Ény-Kaukázusi Moščevoja Balka egyik lelete reprezentálja.¹⁰⁰ A temető különlegessége, hogy a temetkezésekben a szerves anyagok kitűnően konzerválódtak, s időben a honfoglalás korától sem állnak messze, a 8–10. századra keltezhetőek. Az egyik temetkezésében egy kisleány ruhájának maradványa maradt meg, melyen valamivel a megmaradt gallér alatt 2 db gömb alakú, tömören öntött fülesgomb van felvarrva. Szerepük különlegessége, hogy nyaklánc függesztésére szolgálnak, melyek üveggyöngyökből és különböző bajelhárító funkcióval bíró amulettekből állnak, mint pl. medvekarom.¹⁰¹ [39. kép] Elképzelhető, hogy hazánkban is viselték így a nyakláncot, mint az előbb említett kaukázusi lelőhelyen, s ez a tárgytypusnak korábban a szakirodalomban fel nem merült használati lehetőségeire hívja fel a figyelmet. A kulcscsontoknál gombok, s a mellkasnál gyöngyök a sárrétudvari 127. temetkezésben fordultak elő, azonban nem öntött, hanem préselt lemezgombok¹⁰² helyezkedtek el a kulcscsonton.¹⁰³ Továbbá, ahol szintén elképzelhető a nyaklánc effajta rögzítése, az Hajdúszoboszló-Árkoshalom 226. temetkezése: a bal kulcscsontnál és a jobb állkapocs környékén 1-1 gömb alakú fülesgomb került elő, a nyaktájékon pedig különböző gyöngyök és átlukasztott róka fog a füzér részeként [40. kép].¹⁰⁴

A nyaknál, esetleg a szegycsont környékén is előfordultak fülesgombok Hajdú-Bihar megye és Rétköz területén is, melyek minden bizonnyal középen 1, esetleg 2 gombbal

⁹⁷ A sírok eredeti dokumentációjának felhasználását a Déri Múzeum adattárából bocsájtottak rendelkezésemre.

⁹⁸ A kulcscsontok környékén üregesen öntött gömb és gomba alakú típusok fordultak elő.

⁹⁹ A kaftán egyik oldalát belülré hajtották a másikat kívülré – tehát keresztben –, így működhetett ez a megoldás. Az orosz nyelvű szakirodalomban a „szogd kaftánként” ismert viseletnél jellemző, hogy a legfelső gomb belül helyezkedik el, s térd alá ér és végig nyitott. (KÜRTI 1978–79, 34–35.; E-NAGY–BÍRÓ et alii. 2010, 19.)

¹⁰⁰ IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 9., 12.

¹⁰¹ IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 46–47.

¹⁰² A préselt lemezgombokról dolgozatom elején, a 19. lábjegyzetben értekeztem pár szóban.

¹⁰³ M. NEPPER 2002, 318.

¹⁰⁴ M. NEPPER 2002, 94.

középen záródó ruhára engednek következtetni [41. kép]. A vállnál gombolódó öltözékhez képest kevesebb esetben jelentkezett ez a viseleti mód [16. táblázat].

A mellkas környékén előforduló gomboknál egyes esetekben feljegyzik, hogy a „gyöngyök soraiban” kerültek elő. SZŐKE BÉLA elveti azt a teóriát, miszerint a gyöngysorba fűzve viselték volna a fülesgombokat,¹⁰⁵ hiszen az ing gombolása logikusabb megoldásként hat. Az általam vizsgált területen a Sárrétudvari-hízóföldi 167. temetkezésben,¹⁰⁶ és Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő 12. sírjáról¹⁰⁷ jegyezték fel, hogy a gyöngyök között helyezkedett el a fülesgomb, azonban ez egyértelmű viseleti rekonstrukciót nem tesz lehetővé. Nádudvar-Töröklaponyag 13. gyermek sírjában a fülesgomb elhelyezkedését szintén a nyakláncba belefoglalva adják meg.¹⁰⁸ Utóbbi egy üreges gömb alakú félgomb – másik két temetőben tömör gombok kerültek elő –, ez esetben feltételezhető, hogy már a gyermek életébe szétesett a gomb és másodlagosan csüngőként használta tovább, de ez csak feltevés marad.

A párosan előforduló fülesgombok további helyzetekben láttak még napvilágot: Hajdú-Bihar megyében Hencida-Szerdekehalom 21. temetkezésében a mellkas közepén és a bal vállon is gombolta egy férfi viseletét 1-1 igen kisméretű, erősen lapított gömb alakú fülesgomb.¹⁰⁹ A fentebb vizsgált területen kívül, más megyék temetőiben is színes képet mutatott a fülesgombok egykori viseleti módja. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, Karos-Eperjesszög II. temető, 62. sírjában¹¹⁰ – a karosi temetők a 10. század első feléhez köthetőek, s a leggazdagabb, teljesen feltárt, honfoglalás kori temetkezési helyek – a gerincoszlop bal oldalánál egymás alatt, a bal felkarcsont vonalában 2 db üregesen öntött, gömb alakú gomb került elő a női vázon [42. kép].

Hasonló módon, Jász-Nagykun-Szolnok megyében, Szolnok-Szanda Beke Pál halma III. temető – szintén a 10. század első felében használt – 3. temetkezésében jelentkezett a gombok rögzítése. [43. kép].¹¹¹

Karos II. temetőjében még egy módon megfigyelhetők a párosan felvarrt gombok: a 13. sírban, 2 db üreges, csepp alakú, testének háromnegyedén rácsmintával ellátott fülesgomb¹¹² kapcsolta/díszítette egy nő egykori viseletét [44. kép], melyek a gerincoszlop két oldalán,

¹⁰⁵ SZŐKE 1962, 79.

¹⁰⁶ M. NEPPER 2002, 332.

¹⁰⁷ ISTVÁNOVITS 2003, 213.

¹⁰⁸ MESTERHÁZY 1967–68, 142–143.

¹⁰⁹ FETTICH 1935, 97.

¹¹⁰ RÉVÉSZ 1996, 31.

¹¹¹ MADARAS 2006, 216.

¹¹² Ilyen díszítésű, csepp alakú fülesgomb Hajdú-Bihar megye és Rétköz területén nem fordult elő.

alulról a 4. csigolyánál láttak napvilágot [45a. kép].¹¹³ Ez esetben az övet rögzítő funkció valószínűleg kizárható – azonban Karos II. temetőben erre is van példa –, hisz nem jellemző, hogy szinte a mell alatt viselték az övet. Elképzelhető, hogy a kaftán hátoldalára díszként lehetettek felvarrva, esetleg a kaftán ujjait odagombolták melegebb időben [45b. kép].¹¹⁴

Az egyik érdekes jelenség, amikor a koponya környékén, a fül tájékán – a legtöbb esetben a jobb oldalán – jelent meg egy vagy kettő bronzgomb, továbbá több esetben a koponya alatt is előkerültek [47. kép]. Erre magyarázat lehet esetleg, hogy valamilyen szervesanyagból készült süvegre, fejfedőre voltak felvarrva a fülesgombok, melyek használatuk során valamilyen fül- vagy tarkóvédő anyagot gombolhattak fel, mikor nem kellett a hideg ellen védekezni, esetleg fátyolt is rögzíthettek [48. kép].

Ennek a viseleti módnak a bemutatására Moščevaja Balka ismét felhasználható: egy bőrből készült fejfedő is napvilágot látott a temetőben, amelynek a bal oldalára egy gomb volt felvarrva [49. kép].¹¹⁵ Ez esetben a fejfedő egyik oldalára egy szalag lehetett valamilyen módon – valószínűleg varrással – rögzítve, melyet az áll alatt vezethettek el, s a másik oldalon elhelyezkedő gomb pedig a szalag másik felét kapcsolta. Ezzel biztosíthatták, hogy a fejen maradjon a fejfedő, illetve, hogy a zord időben a fülvédő jobban rásimuljon a fülre, esetleg fel is köthették a fül- és tarkóvédőt.

Hajdú-Bihar megyében több temető esetében is előfordult a fej környékén gomb, a tömören és üregesen öntött gömb típusok a jellemző formák. Rétköz területén csupán Ibrányon, egy esetben látott napvilágot a koponyánál fülesgomb, mely azonban csepp alakú. A sírokban nők és gyermekek feküdtek, férfiaknál nem jellemző, hogy fejfedőjüket/süvegüket fülesgombok kapcsolták volna az általam vizsgált területen [17. táblázat].

A kéz környékén is több esetben előfordultak fülesgombok bolygatatlan sírokban. Ez esetekben elképzelhető, hogy valamiféle mandzsettyszerű ruhaujj gombolására szolgálhattak.¹¹⁶ A püspökladányi temető 278. sírjában került elő 2 db gömb alakú bronzgomb, a kisujj és a jobb alkar két csontja között, mely női sírhoz köthető.

¹¹³ RÉVÉSZ 1996, 18.

¹¹⁴ A Yuan dinasztia (1279-1368) idejéből ránk maradt kaftánon megfigyelhető, hogy a hátára egy gomb van felvarrva; a funkciója, hogy a kaftán ujjait odagombolhatták. Ekkor viselője a hónaljnál lévő függőleges hasítékon keresztül dugta ki a kezeit [46. kép]. (A. ROSSI-F. ROSSI 2004, 38–39.)

¹¹⁵ IERUSALIMSKAJA-BORKOPP 1996, 38–39.

¹¹⁶ PROHÁSZKA-RÉVÉSZ 2004, 166.

A Sárretudvari temető 128. temetkezése különleges, hisz 7 db két félből öntött, gömb alakú fülesgomb jelentkezett egy férfi jobb csuklója körül, alatta keskeny bőrpánt maradványaival, melyre fel lehettek varrva és együtt körbe vették a csontokat [50. kép].¹¹⁷

Ez igen csak egyedi megjelenése, hisz mandzsettaként meglepő lenne a 7 gomb felvarrása. Rendhagyó eset lenne, de elképzelhető, hogy karperec szerű díszítésként funkcionálhatott.

Rétköz területén a tiszbezdédi 10. temetkezésben, egy férfi bal alkarcsontja mellett találtak 3 db üreges gömb alakú bronzgombot, a 14. sírban pedig egy nő jobb és a bal alkarcsontjának közepénél egyet-egyet: az egyik gomb tagolt kúp alakú, a másik üregesen öntött, gömb alakú.

A fülesgombok a gerincoszlop két oldalán, az utolsó bordáknál is előfordultak; ebben az esetben feltételezhető, hogy az övet rögzítették a kaftánhoz. Erre nem a vizsgált területen találtam példát, hanem Karos II. temető 72. temetkezésében, melyben egy női váz feküdt. A fülesgombok a medence fölött, s a bal combcsontnál kerültek elő. Véleményem szerint, a medencecsont környékén előkerült 3 db lapított gomba alakú fülesgomb, az egykori textil- vagy selyemövet rögzíthették. Erről az övről valamiféle szalag lóghatott le, s azon helyezkedhetett el a combcsont környékén előkerült üreges gömb- s, szintén lapított gomba alakú fülesgomb.¹¹⁸ Azonban az sem zárható ki, hogy a kaftán elemeként funkcionáltak, vagy egyszerűen elmozdult eredeti helyzetéből [51. kép].

Szolnok-Szanda 8. temetkezés esetében is előkerült egy üreges gömb- és egy díszített gomba alakú fülesgomb, a jobb és a bal medencelapát környékén.¹¹⁹ Ebben a női sírban még 2 db üregesen öntött, gömb alakú gomb is előkerült, melyek a jobb oldali kulcscsont alatt láttak napvilágot, hasonlóan a 3. sírjában előkerült fülesgombok helyzetéhez [52. kép].

A több gombbal záródó viselet is igen színes palettát mutat [18. táblázat].¹²⁰ A középen záródó viselet Karos II. temetőben, 3 sír esetében is megjelent, azonban a fülesgombok száma változó: a 20. temetkezésben egy idősebb férfi öltözkését 3 db- [53. kép], a 35. sírban egy fiatal fiú egykori viseletét 4 db fülesgomb kapcsolta.

Az 56. temetkezés különlegesebbnek mondható a fülesgombok díszítésének tekintetében, hisz a 4 db alakú csepp alakú gombnak filigránt utánozó mintázata eltér az általam eddig vizsgált

¹¹⁷ M. NEPPER 2002, 321.

¹¹⁸ A sírban a koponyatető fölött is előkerült egy üreges gömb alakú gomb, mely talán a süveg tetején díszként funkcionálhatott. (RÉVÉSZ 1996, 32.)

¹¹⁹ MADARAS 2006, 220.

¹²⁰ Oroszország területén, Szmolenszk környékén, Gnyezdovónál 24 db tömören öntött, füles bronzgomb látott napvilágot egy 10. századi sírban; minden bizonnyal egy férfi kaftán részét képezték. Elhelyezkedéséből arra lehet következtetni, hogy csak a derékig gombolták a ruhadarabot, alatta nyitott volt. (MIKHAILOV 2005, 56–57.) Utóbbi megállapítás a Kárpát-medence területén előkerült fülesgombokra is igaz, azonban eddig 24 db fülesgomb az általam vizsgált területeken nem került elő.

példányoktól.¹²¹ Elképzelhető, hogy ünnepi viseletben tették a sírba nyugodni az adultus korú hölgyet [54. kép].

A gerincoszlop jobb oldalán függőlegesen, egymás alatt elhelyezkedő gombok száma szintén változatos¹²². Hencida-Szerdekhalom 5. temetkezésében, a gerinc jobb oldalának alsó egyharmadánál 3 db fülesgomb helyezkedett el [55. kép].

A sárrétudvari 53. sírban¹²³ – mely sírban a koponya körül is előkerült gomb – a rekonstrukciós rajz 4 db gömb alakú gombbal, jobb oldalon záródó női viseletet reprezentál.¹²⁴ Továbbá, a bal oldali vállnál ábrázolt körte alakú gomb, mintha díszítő funkcióval bírna [56. kép]. Azonban véleményem szerint, ez a rekonstrukciós rajz nem állja meg minden vonásában a helyét, hiszen több gomb volt a sírban, mint ahogyan azt a rajzon ábrázolták. Az eredeti sírrajzon is csak a 4 db, gerinc vonalában, jobb oldalon elhelyezkedő fülesgomb szerepel – illetve, szintén jobb oldalon, a kulcscsont környékén –, habár az ásatáson rögzített leírás több információval szolgál.¹²⁵

A fentebb említett viseleti módja a fülesgomboknak Rétköz területén is megjelent; Gáva-Vásártér 28. sírban 4 db fülesgomb látott napvilágot egy női vázon, szintén a gerinc alsó egyharmadánál. [57. kép].

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tiszaeszlár-Bashalom Fenyvespart I. lelőhelyen – mely temetőbe a 10. század 2. harmadában temetkeztek¹²⁶ – a 14. temetkezésében 6 db bronzgomb sorakozott a jobb felkar vonalában a nyaktól a medencéig, illetve a jobb felkar mellett belül még 1 db gomb került elő [58. kép].¹²⁷ A fenti példáktól eltérően, férfi viseleten helyezkedtek el a fülesgombok.

Rétköz régióban nem csak a jobb-, hanem bal oldalon kapcsolódó öltözet is megjelent.

¹²¹ RÉVÉSZ 1996, 29.

¹²² Nem minden esetben meghatározható, hogy a gerinc felső vagy alsó harmadában, esetleg középtájon kerültek elő a fülesgombok. A sírrajzokon kiemeltem ezek előfordulását.

¹²³ Eme sírnak az egyik füles félgombján végezték az archeometriai vizsgálatot, melyet az II. fejezetben részleteztem.

¹²⁴ M. NEPPER 2002, 388., 236. kép

¹²⁵ A jobb és bal kulcscsont környékén, tömör fülesgombokat jelez az eredeti sírrajz leírása; elképzelhető, hogy a már említett funkciót töltötték be, miszerint a gyöngyökből álló nyakéket rögzítették, hisz a sírból a mellkas környékén előkerültek gyöngyök. További probléma, hogy az előbb említett tömören öntött gombokat a beletárolt anyagban nem találtam a Déri Múzeum régészeti bázisán. Összesen 9 db üregesen öntött, gömb alakú-, s 1 db körte alakú – szintén üreges kialakítású – fülesgomb szerepelt a sír anyagában.

¹²⁶ TÓTH 2014, 33.

¹²⁷ TÓTH 2014, 27.

Tiszabezdéd-Harangláb-dűlő 10. temetkezésében egy harcos férfi feküdt, mely sír azért is különleges, hisz JÓSA ANDRÁS által készített eredeti vázlatrajzon, pontosan dokumentált a 10 db fülesgomb bal oldali elhelyezkedése [59. kép].¹²⁸

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében elhelyezkedő Tarpa-Nagy-hegy, 10. század elején használt – nem teljesen feltárt – temető 5. temetkezésében, szintén egy harcos férfi viseletét kapcsolták fülesgombok a bal oldalon, azonban csupán 4 db bronzból öntött fülesgomb került elő a gerinc felső egyharmadában.¹²⁹ [60. kép].

Továbbá, Karos III. temető 9. temetkezésében is megfigyelhető volt a bal oldalon gombolódó öltözék, azonban női viselethez köthető ebben az esetben. Az érdekessége a sírnak az 5. gomb elhelyezkedése, mely a bal lábszár külső oldalán, közepén látott napvilágot, ahol a csizmaveretek is megfigyelhetők. Elképzelhető, hogy a nadrág tartozéka volt, de a csizma részeként is funkcionálhatott [61. kép].¹³⁰

A Pest megyei Dabas-Felsőbesnyő 50. temetkezésében, 5 db bronzból öntött gomba alakú fülesgomb rögzítette egykor egy nő öltözékét [62. kép].¹³¹ Ebben az esetben a mellkas környéke bolygatott volt, így a gombok sírbeli helyzete nem biztos, hogy a valós állapotot tükrözték – így a bal oldali kapcsolás mellett, a közepén záródás is számba vehető –, azonban a gombok számbeli megjelenésének kronológiai kérdésében fontos tényező ez a sír; hiszen a temető használata a 10. század második felére, 10–11. század fordulójára tehető [63. kép].¹³²

A honfoglaló magyarok viselete záródhatott ferdén is¹³³: Ibrány-Esbó-halom 197/a leány temetkezésében ezen viselet elemeit biztosan megőrizte a bal válltól a jobb csípőig sorakozó 5 db üregesen öntött fülesgomb [64. kép].

Karos II. temető 36. sírjában is 5 db fülesgomb került elő ugyan ilyen módon, mint az ibrányi lány viseletén, azonban ezek tömören öntöttek, s egy harcos kaftánját kapcsolták a 10. század elején [65. kép].

A dupla gombsoros öltözet Rétköz területén, két temető egy-egy sírjában fordult elő. A két gombsor elhelyezkedhetett úgy, hogy csak a jobb oldalon két sorban, vagy a gerincoszlop két oldalán.

¹²⁸ A már említett mandzsettaszerű viseleti mód is ábrázolt a vázlatrajzon.

¹²⁹ A temetővel kapcsolatos adatok felhasználását Jakab Attila tette lehetővé számomra.

¹³⁰ A nadrágjuk bőszárú, vászonból, bőrből vagy selyemből szabott, fél lábszárig érő. Szárát a csizmába betűrve viselték. (IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 32.)

¹³¹ A temetővel kapcsolatos adatok felhasználását Füredi Ágnes tette lehetővé számomra.

¹³² A kronológiai kérdéseket a gombok számbeli megjelenésével kapcsolatban a fejezet végén tárgyalom.

¹³³ ISTVÁNOVITS 2003, 299.

JÓSA ANDRÁS másik vázlata nem csak a bal oldalon záródó viseletet őrizte meg számunkra, hanem a duplasoros gombolódású öltözetet is. Tiszabездéd-Harangláb-dűlő 15. temetkezésében – melyben egy nő nyugodott lovával eltemetve –, az előbb említett módon, tehát egy oldalon helyezkedett el a két gombsor, párhuzamosan 4-4 fülesgomb.¹³⁴ A vázlat másik jelentősége, hogy feltűntette a díszített gombok elhelyezkedését, melyek a két gombsor záró darabjai [66. kép].

A kettős gombsoros viselet másik képviselője egy férfi sírból látott napvilágot, mely Rétközberencs-Parom-domb 2. temetkezése. CSALLÁNY DEZSŐ vázlatán a fülesgombok elhelyezkedését ábrázolta [67. kép]. A 7 db fülesgomb a mell közepén nagyjából párosával jelentkezett, illetve a leírás szerint további 3 db fülesgomb a mell alsó szélének vonalában, vízszintesen helyezkedett el.

A fentebb felsorolt 3–10 db gombbal különböző módokon záródó ruhák esetében, több temetkezésnél is kimutatható, hogy gazdag leletanyaggal rendelkező egyének sírjaiban fordultak elő, s több esetben nemesfémekkel díszített öltözüket rögzítették a különböző típusú fülesgombok. Hajdú-Bihar megyében Hencida-Szerdekhalom 5. sírjában nyugvó nő gazdagságát nem díszes öltöze, hanem egykor gazdagon feldíszített hátasa reprezentálja.

Rétközberencs-Parom-domb 2. sírjában aranyozott ezüst, palmetta díszes veretekkel ékesített övvel rögzített kaftánt gombolt a 10 db fülesgomb duplasorosan. Gáva-Vásártér 28. sírjában a 4 db fülesgombbal, jobb oldalon kapcsolódó női öltözetre, 4 db rombusz alakú préselt veret és aranyozott ezüst pityke volt felvarrva. Tiszabездéd 10. és 15. sírjában az elhunytak ruháját nem ékesítette ruhadísz, azonban a rangosabb temetkezésekhez sorolhatóak: a 10. sírban fekvő harcos szablyával, a 15. sírban fekvő nő, lovával és annak lószerszámaival lett eltemetve. Ibrány 197/a sírban a leány 5 db gombbal, keresztbe záródó viseletén aranyozott ezüst, tulipán alakú, csüngős kaftándíszveret felső tagja és 4 db aranyozott ezüst, szív alakú csüngő helyezkedett el. Karos esetében is kimutatható, hogy gazdagabb, lóval, rozettás lószerszámmal eltemetett nő (56. sír), szablyájukkal nyugodó harcosok (20., 36. sírok) és veretes övvel ellátott (35. sír) férfi temetkezésben is kaftánjuk, ingjük több gombbal záródott.

A felsorakoztatott példák is mutatják, hogy nem különíthető elő viseletbeli különbség férfiaknál és nőknél. A férfiak sírjaiban észlelhető – mint arra a nemeknél való előfordulásnál részletesen kitértem –, hogy fülesgombok igen ritkán zárják kaftánjukat vagy alsóruházatukat, azonban mindegyik viseleti helyzetben, ha egy esetben is, de képviseltetik magukat. A koponyánál előkerült fülesgombok női és gyermek sírokhoz köthetőek, így talán ez a viseleti

¹³⁴ ISTVÁNOVITS 2003, 214.

mód, mely férfiaknál nem jellemző egyáltalán, ebből kifolyólag a fátyolszerű megoldás lehet a legvalószínűbb.

A kronológiai változás azonban a gombok számbeli megjelenésében észlelhető. A 10. század első felében Karos II. és III. temetőjében és Rétközberencsen mutatható ki több gombbal záródó viselet. A 10. század közepén használatukra bizonyíték Ibrány-Esbóhalom 197/a sírja, s a 10. század második harmadában, második felében, Tiszabездé sírjai és Gáva-Vásártér 28. temetkezése. A 10. század utolsó harmadában/végén Dabas-Felsőbesnyő temető 50. sírja mutatja, hogy eleink még viseltek olyan öltözetet, amit több gombbal kapcsoltak össze. Azonban a 11. századi temetőrészekben 1–1 fülesgomb kapcsolta már csak a ruházatot, s amint arra már kitértem, csak női és gyermek sírokban. Hajdúszoboszló-Árkoshalmon sajnos a bolygatottság miatt nem állapítható meg a viseleti helyzete a 11. századi fülesgomboknak, azonban Püspökladányon a fejnél (295., 459. sírok), a jobb és bal kulcscsonton (299., 542. sírok) kerültek elő még, a 11. századi temetkezésekben fülesgombok. Nádudvar-Töröklaponyagon a 11. század elejére keltezhető gyermek temetkezésben a nyaknál helyezkedett el a gomb, s Tiszabercel-Újsor 27. sírjában a váll egyik oldalán kapcsolta a fülesgomb a ruhát.

Ezek alapján megállapítható, hogy a fülesgombok 11. századi megritkulása, esetleg a viseletben való használatuk megszűnése, további bizonyíték a keleti típusú viselet lassú eltűnésére a 11. századi Magyarországon.

Irodalomjegyzék

- A. ROSSI–F. ROSSI 2004 Anna Maria, Rossi – Fabio, Rossi: *Style From the Steppes Silk Costumes and Textiles from the Liao and Yuan Periods 10th to 13th Century. Exhibition cat.* 2004., 38–39., 44., 49.
- BÁLINT 1991 Bálint, Csanád: Südungarn im 10. Jahrhundert. *StudArch* XI. (1991), 123–132.
- E. NAGY–BÍRÓ et alii. 2010 E. Nagy K. – Bíró Á. – Bollók Á. – Költő L. – Langó P. – Türk A.: Bizánci selyemruha töredéke egy fonyódi 10. századi sírból. Újabb adatok a Kárpát-medence 10. századi viselettörténetéhez. In: *Studia et Experientia Docent. Tanulmányok László Emőke tiszteletére.* Budapest 2010, 11–26.
- FÉK 1962 Fehér Géza – Éry Kinga – Kralovánszky Alán: A Közép- Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. *Régészeti Tanulmányok*. II. Budapest, 1962.
- FETTICH 1937 Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság fémművészete. – Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. *ArchHung* 21. (1937), 95–101.
- RÉVÉSZ – M. NEPPER 1996 Révész László – M. Nepper Ibolya: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka. In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Fodor István. Budapest 1996, 42, 245–246.
- IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996 Ierusalimskaja, Anna A. – Borkopp, Birgitt: *Von China nach Byzanz. Frühmittelalterliche Seiden aus der Staatlichen Ermitage Sankt Petersburg.* München, 1996. 9., 12., 32., 38., 39., 46., 47.
- ISTVÁNOVITS 2003 Istvánovits Eszter: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékhelye.* Nyíregyháza, 2003.
- KÓHEGYI–KNOTIK 1982 Kőhegyi Mihály – Knotik Márta: A madarasi honfoglaláskori temető textilpántjainak vizsgálata. In: *Cumania VII. Archaeologia.* Kecskemét, 1982. 191–312.

- KÜRTI 1978–79 Kürti Béla: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn (Előzetes beszámoló). In: *MFME* 1978/79. 34–35.
- M. NEPPER 1994 M. Nepper Ibolya: Honfoglalók a Hortobágy-Berettyó vidékén. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest 1994, 151–160.
- M. NEPPER 2002 M. Nepper Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I–II*. Debrecen, 2002.
- M. NEPPER–RÉVÉSZ 1990 M. Nepper Ibolya – Révész László: Rangosak és közrendűek leletei négy újonnan feltárt X. századi temetőben. In: *Etelközből a Kárpát-medencébe. A honfoglalók legújabb leletei. Kiállítási Katalógus*. Debrecen 1990, 19–28.
- MESTERHÁZY 1966–67 Mesterházy Károly: Adatok a honfoglaláskori magyar köznépi család szerkezetéhez. *DMÉ* 1966–67, 131–143. [1968]
- MESTERHÁZY 2000 Mesterházy Károly: Nagymorva díszgombok honfoglalás kori sírokból. *CommArchHung* 2000, 211–214.
- MIKHAILOV 2005 Кирилл Алексеевич Михайлов: Древнерусские кафтаны «Восточного» типа (мода, происхождение, хронология) (The ancient Russian caftans of the “east” type [a fashion, an origin, chronology]). In: *Вестник Молодых Учёных. Серия Исторические Науки*. 2005/1., 57–58.
- PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004 Prohászka Péter–Révész László: A tiszabezdédi honfoglalás kori temető Jósza András vázlatának tükrében. *JAMÉ* 46 (2004), 137–167.
- RÉVÉSZ 1988 Révész László: Gömbsorcsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében. – Ohrgehänge mit Kugelreichenanhänger im Karpatenbecken. *HOMÉ* 25-26 (1988), 141–159.
- RÉVÉSZ 1996 Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei I., Miskolc 1996.
- SEILER-BALDINGER 1981 Annemarie, Seiler-Baldinger: „Systematik der Textilien Techniken” Nachdruck 1981. Ethnologisches Seminar der Universität und Museum für Völkerkunde, Band 14., 57, 58.

- SZABÓ 1980 Szabó János Győző: Árpád-kori falu és temetője Sarud-határában, IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege. – Árpádenzeitliche Siedlung und des Friedhof in der Gemarkung von Sarud, IV Absolute und relative Chronologie des Friedhofes. *EMÉ* 16–17 (1978–79) [1980], 62.
- SZŐKE 1962 Szőke Béla: A honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *Régészeti Tanulmányok* I. (1962) 79–80., 89., 97.
- SZŐKE 1992 Szőke Béla: Karolingerzeitliche Gräberfelder I–II. von Garabonc-Ófalu. *Anteus* 21 (1992), 90–91.
- SZŐKE–VÁNDOR 1987 Szőke Béla Miklós – Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Árpádenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló) *FontesArchHung* (1987), 74.
- TÓTH 2014 Tóth Anikó: *A Nyíri mezőség a 10–11. században*. Szeged 2014, 25–33.